

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 11 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2021

आधुनिक काळात सार्वजनिक ग्रंथालयाचे महत्व — एक अभ्यास

प्रा. गजानन दिवाकर रेवतकर

ग्रंथपाल

श्री. नरेन्द्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामटेक.

प्रस्तावना :-

ग्रंथालय ही सर्वात प्राचीन सांस्कृतिक संस्थांपैकी एक आहे. मानवी सामाजिक कार्यांमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. पूर्वी ग्रंथालयांची भूमिका फक्त कागदपत्रे ठेवण्यासाठी होती. कालांतराने ग्रंथालय विकसित झाले आणि आज माहितीचा सर्वात लोकप्रिय आणि सार्वत्रिक स्रोत म्हणून ग्रंथालय निवडले गेले. सत्ताधारी वर्गाच्या गरजा पूर्ण करण्यापासून सामाजिक व शैक्षणिक गरजा पूर्ण करण्यापर्यंत ग्रंथालय एक सामाजिक संस्था बनली आहे, ज्यात माहिती आणि सांस्कृतिक घटकांचा समावेश आहे. आधुनिक काळात समाजाने विकसित केलेल्या विविध प्रकारच्या ग्रंथालयांपैकी सार्वजनिक ग्रंथालयांचे कार्य त्यांच्या कामामुळे सर्वात लोकप्रिय आहे. सार्वजनिक ग्रंथालये समाजाच्या विकासात आणि आवश्यक माहिती पुरवण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. ग्रंथालयाचे हे एक सामाजिक ध्येय आहे आणि समाजाच्या विकासासाठी समर्पित आहे. हे अनेक पिढ्यांसाठी शिक्षण, मनोरंजन, विकास इत्यादींसाठी माहिती पुरवत आहे आणि आधुनिक काळात आणि भविष्यातही ते करत राहिल. प्रस्तुत शोधपत्रात आधुनिक काळात सार्वजनिक ग्रंथालयाचे महत्व यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. १३० कोटींपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेला हा लोकसंख्येनुसार जगातील दुसरा सर्वात मोठा देश आहे. आपल्या सर्वाना माहित आहे की, लोकसंख्या वाढत असताना साक्षरता आणि शिक्षण यासारख्या क्षेत्रात मोठ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी, बऱ्याच काळापासून ओळखल्याप्रमाणे, सार्वजनिक ग्रंथालय महत्वाची भूमिका बजावते. ही भूमिका युनेस्को, २००४ च्या सार्वजनिक ग्रंथालय घोषणेद्वारे परिभाषित करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय ज्ञानाचे स्थानिक प्रवेशद्वार आहे आणि जे आजीवन शिक्षण, स्वतंत्र निर्णय आणि सांस्कृतिक विकासासाठी वैयक्तिक आणि सामाजिक गटांची मूलभूत अट प्रदान करते. ग्रंथालयांकडे बघितल्यास, त्यांना लोकाभिमुख संस्था म्हणून पाहिले जाते ज्यांची लोकसंख्या शक्य तितकी मोठी असावी.

असे म्हटले जाते की पुस्तके हा मानवाचा सर्वात चांगला मित्र आहे. ज्याप्रमाणे माणूस आपल्या मित्राला प्रत्येक क्षणात, प्रत्येक तासात, प्रत्येक अडचणीत साथ देतो, त्याचप्रमाणे पुस्तकही माणसाला प्रत्येक विचित्र परिस्थितीत मदत करते. प्रत्येक कठीण प्रश्नाचे, परिस्थितीचे समाधान पुस्तकात दडलेले असते. जर एखादी व्यक्ती कोणत्याही दुविधेत असेल तर पुस्तके वाचून, समजून त्याच्या विचारसरणीचा

विस्तार करते. त्यामुळेच काही लोकांना पुस्तके वाचण्याची आवड असते. “लायब्ररी” हा शब्द ग्रीक शब्द “Bibliothēkē” वरून आला आहे, जिथे “Biblio” चा अर्थ “पुस्तक” आणि “thkē” चा अर्थ “स्टोरेज” असा आहे. त्याची सामग्री वेगवेगळ्या शाळांच्या प्रतिनिधींनी उलगडली आणि समाजातील जीवनात ग्रंथालयाचे स्थान आणि भूमिका याबद्दलच्या कल्पना बदलून अनुभवात्मक बदलले. वेगवेगळ्या भाषांमध्ये, हा शब्द समान गोष्ट दर्शवितो. पुस्तक घर, पुस्तक दुकान, पुस्तक साठवण खोली, पुस्तकांसाठी घर इ. आणि ग्रंथालयाचे सार आणि सामाजिक गंतव्य या सर्वात प्राचीन कल्पनाचा संदर्भ देते. ग्रंथालयाचे ध्येय हळूहळू विशिष्ट सामाजिक कार्यांमध्ये कार्यान्वित केले गेले आहे, त्याचे ग्रंथालयाच्या सामाजिक कार्यांमध्ये रूपांतर. सामाजिक कार्य ही ग्रंथालयाला ग्रंथालयाच्या जबाबदारीची एक सामान्यीकृत यादी आहे, जी त्यांच्याद्वारे निश्चित केली जाते, त्यासाठी आवश्यक आहे, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्रभावित करते आणि सामाजिक संस्था म्हणून ग्रंथालयाच्या सारांशी सुसंगत आहे. या डिजिटल युगात भारतातील लोकांनी सार्वजनिक ग्रंथालयाचा विचार केला पाहिजे, केवळ पुस्तके आणि ज्ञानाचा विजेता म्हणून नव्हे तर डिजिटल युगाच्या फायद्यांचा मुख्य मुद्दा म्हणून विकसित देशापेक्षा विकसनशील देशांच्या संबंधात आहे. ग्रामीण भागात जिथे बहुसंख्य लोकसंख्या राहते. सार्वजनिक ग्रंथालये जवळजवळ संपूर्णपणे केंद्र किंवा राज्य सरकारकडून त्यांच्या संकलन विकास, पायाभूत सुविधा आणि मानवी संसाधनांकडील आर्थिक पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असतात आणि परिणामी सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये आधुनिक उपकरणे आणि आयटी सुविधांचे नियोजन होत नाही. भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालयांना माहितीच्या प्रभावी प्रसारासाठी अनेक अडथळांचा सामना करावा लागत असला, तरी ते पारंपारिक ग्रंथालय सेवा अत्यंत काळजीपूर्वक देत आहेत आणि बदलत्या वातावरणातही समाजाची सेवा करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. राजा राम मोहन रॉय लायब्ररी फाउंडेशनच्या मदतीने अनेक सार्वजनिक ग्रंथालयांनी, विशेषतः शहरी भागात, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान स्वीकारले आहे. परंतु यात प्रगती असूनही बहुतेक लोकसंख्या अजूनही या सेवांच्या लाभापासून वंचित आहे.

सूचक शब्द— ग्रंथालय, आधुनिक काळ, सामाजिक कार्य, शिक्षण

सार्वजनिक ग्रंथालयाची वैशिष्ट्ये :-

सार्वजनिक ग्रंथालयाची व्याख्या त्याची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन, अनेक तज्ज्ञांनी आपापल्या परीने त्यांची मते दिली आहेत, ज्यामध्ये युनेस्कोने दिलेली सार्वजनिक ग्रंथालयाची वैशिष्ट्ये बहुतेक स्वीकारली गेली आहे. १९४९मध्ये युनेस्को, नंतर १९७२ मध्ये सुधारित (युनेस्को, २००४) खालीलप्रमाणे आहे. युनेस्कोच्या घोषणेनुसार सार्वजनिक ग्रंथालयाची वैशिष्ट्ये:-

- सार्वजनिक ग्रंथालये स्थानिक प्राधिकरणांद्वारे प्रदान केली जातात आणि बहुतांश भागांसाठी सार्वजनिक निधीद्वारे वित्तपुरवठा केला जातो.
- सार्वजनिक ग्रंथालये हे स्थानिक प्राधिकरण किंवा समितीद्वारे नियंत्रित आणि प्रशासित केले जाते.
- सार्वजनिक ग्रंथालये हे वापरकर्त्यांकडून कोणतेही शुल्क आकारत नाही आणि जनतेच्या वापरासाठी पूर्णपणे खुले आहे.
- सार्वजनिक ग्रंथालये हे एक सहाय्यक शैक्षणिक संस्थेच्या स्वरूपात आहे जे स्व-शिक्षणाचे साधन प्रदान करते जे कधीही संपणार नाही, अंतहीन आहे.
- त्यात शैक्षणिक आणि माहितीपूर्ण सामग्री आहे ज्यात विश्वसनीय माहिती कोणत्याही पूर्वाग्रहांशिवाय मुक्तपणे उपलब्ध आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालयाची कार्ये :-

सार्वजनिक ग्रंथालयासारखी कदाचित अशी कोणतीही सार्वजनिक सेवा नसेल जिथे माहिती एका ठिकाणाहून आणि देशातून देशाला उपलब्ध करून देता येईल. सार्वजनिक ग्रंथालयांचे कार्य खालीलप्रमाणे आहेत: —

- **अद्यावत माहिती पुरविणे:**— संशोधक व अभ्यासक यांना अद्यावत माहिती पुरवून त्यांच्या संशोधन कार्यात मदत करणे. सर्व विषयावरील अद्यावत ग्रंथ व वाचन साहित्य यांचा संग्रह करणे.
- **माहिती आणि शिक्षण साधनांमध्ये प्रवेश:**— लायब्ररी जिथे आहे त्या स्थानिक समुदायाच्या गरजेनुसार योग्य आणि आवश्यक माध्यमिक साहित्य आणि माहिती आणि शिक्षणाचे इतर साधन आयोजित करणे हे सार्वजनिक ग्रंथालयांचे प्राथमिक कार्य आहे.
- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे:**— एक सार्वजनिक ग्रंथालय अनेक सामाजिक—सांस्कृतिक गटांना (मुलांचे गट, युवा मंच, नाट्य गट, शिक्षक संघटना, वकील किंवा डॉक्टरांच्या संघटना, चित्रपट संस्था) इत्यादींना त्यांच्या समृद्ध, माहितीपूर्ण, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक साहित्याद्वारे सक्रिय पाठिंबा देते.
- **अनौपचारिक शिक्षण (स्वयंशिक्षण) मध्ये उपयुक्त:**— सार्वजनिक ग्रंथालय समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला (पुरुष—महिला) इत्यादींना त्यांच्या गरजेनुसार कौशल्य आणि क्षमता विकसित करण्यासाठी योग्य शैक्षणिक साहित्य पुरवते.
- **स्थानिक साहित्याचे संरक्षण:**— आधुनिक सार्वजनिक ग्रंथालयाने पूर्ण केलेले आणखी एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्याच्या कार्यक्षेत्रात उपलब्ध असलेले सांस्कृतिक महत्त्व ओळखणे आणि संबंधीत वाचन साहित्य गोळा करणे. थोडक्यात, सार्वजनिक ग्रंथालय स्थानिक लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक भूतकाळाशी जोडणार्या सर्व साहित्याचा शोध घेते.
- **लोकशाही आत्मा मजबूत करणे:**— एकाच व्यासपीठावर समाजाच्या विविध सामाजिक क्षेत्रात सामाजिक—सांस्कृतिक क्रियाकलाप एकत्र आणून, ग्रंथालय हळूहळू मैत्रीची भावना आणि इतर गट, भाषांबद्दल आदर निर्माण करते. धर्म, चालीरीती, शिष्टाचार इत्यादीतील फरकांचे कौतुक अशा प्रकारे सांप्रदायिक जीवनशैलीची जागा लोकशाही जीवन पद्धतींनी घेतली आहे.

ग्रंथालयाचा इतिहास :—

पहिल्या ग्रंथालयांची नियुक्ती आणि त्यांचे पहिले मिशन दस्तऐवजीकरण केलेले ज्ञान साठवणे होते. प्रथम ग्रंथालय खजिनदारांची साठवण सुविधा बहुतेक वेळा बंद प्रकारात होती, कारण त्यामध्ये असलेल्या पुस्तकांना भौतिक मूल्य महत्त्व होते. अनेक शतकापासून, त्याचे ध्येय नवीन उद्देशाने पुन्हा भरले गेले आहे — लोकांचे शिक्षण. जसजसा मानव समाज विकसित झाला, ग्रंथालयाच्या संस्थात्मकतेची एक प्रक्रिया झाली. २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ग्रंथालये हि माहिती आणि सांस्कृतिक घटकांसह एकात्मिक सामाजिक संस्थेत रूपांतरित झाली. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक, पर्यावरणीय, सांस्कृतिक बदल, विसाव्या शतकातील जागतिक घटनेमुळे ग्रंथालयाचा पुढील विकास झाला. सामाजिक (बाह्य) कार्ये जी समाजाच्या गरजा लायब्ररी प्रतिसाद आहेत, बाह्य वातावरणाशी परस्परसंवादाची पद्धत, यांचे वैज्ञानिक रूपांतर करण्याचे साधन मानले जाते. ‘ते माध्यमांशी विरोधाभास सोडवण्यास योगदान देतात, त्यांच्या अनुकूलतेचे साधन म्हणून काम करतात. या प्रवेशादरम्यान, कोणतीही सामाजिक व्यवस्था केवळ उत्तम प्रकारे पुनरुत्पादित होत नाही, तर सतत विकसित होत असते, म्हणजेच, हे कामकाज हाताळण्याचे सार आहे. सामाजिक संस्था म्हणून ग्रंथालय. ‘आधुनिक ग्रंथालयाचे सामाजिक कार्य हे दोन्ही सांस्कृतिक संस्थांच्या आवश्यक वैशिष्ट्यांमुळे आहे जे दस्तऐवजीकृत ज्ञानाचे जतन आणि प्रसारणात प्रकट होतात, सामाजिक मानदंड आणि समाज स्थिर करणारी सांस्कृतिक मूल्ये यासह शाश्वत सामाजिक विकास प्रदान करतात. तथापि, ते निसर्गात गतिशील आहेत. विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडातील व्यक्तींची पसंती भिन्न आहे. नावे न बदलता, समाज त्यांच्यावर लादलेल्या सामाजिक भूमिकेनुसार कार्ये त्यांची सामग्री बदलतात. स्मारक, दळणवळण, माहिती, शैक्षणिक, सामाजिकीकरण आणि सांस्कृतिक अशी कार्ये आहेत. कागदपत्रांचा संग्रह

आणि साठवण ज्यात मानवतेद्वारे जमा केलेले ज्ञान, जगाचे नमुने आणि मूल्ये, राष्ट्रीय आणि स्थानिक संस्कृती नोंदवली गेली आणि ग्रंथालयाचे सामाजिक गंतव्य राहिले. ग्रंथालये सार्वजनिक ज्ञान, विशिष्ट दस्तऐवजांमध्ये माहिती आणि ज्ञान संसाधनांचे प्राथमिक घटक म्हणून साठवतात, जे यामधून आधुनिक माहितीच्या जागेचे घटक आहेत. अनेक आधुनिक ग्रंथालयांच्या संपत्तीमध्ये, पुस्तकांव्यतिरिक्त, कलाकृती संग्रहित केल्या जातात. जसे रेखाचित्रे आणि खोदकाम, पोस्टर्स आणि पोस्टकार्ड, रेकॉर्ड, कॅसेट आणि डिस्क, साहित्य, संगीत आणि सिनेमाच्या रेकॉर्ड्ससह. दुर्मिळ आणि मौल्यवान हस्तलिखित आणि छापील पुस्तके जी ग्रंथालय निधीचा गौरव बनवतात — पुस्तक स्मारके सांस्कृतिक वारशाच्या वस्तू आहेत. प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय ग्रंथालयांची अनोखी संपत्ती जगातील विविध देशांतील अनेक सांस्कृतिक वस्तूंशी संबंधित आहे.

निष्कर्ष :-

पुस्तके माणसाचा सर्वोत्तम आणि विश्वासाहर्ष मित्र आहेत. त्यांच्याकडे ती शक्ती आहे जी माणसाला अंधारातून प्रकाशाकडे घेऊन जाते आणि सर्वात कठीण समस्या सोडवण्याची शक्ती देते. पुस्तकांशी जोडलेली व्यक्ती कधीही एकटेपणा आणि अशक्तपणा जाणवू शकत नाही. पुस्तके ही माणसाच्या आत्मशक्तीचे सर्वोत्तम साधन आहे. न्यायसंगत ग्रंथालय सेवा देण्यासाठी आणि सामुदायिक शिक्षण आणि शिक्षणात न्याय्य परिणाम साध्य करण्यासाठी आणि सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक ग्रंथालय सेवांची गुणवत्ता राखण्यासाठी विशेष निधी, सक्रिय नियोजन आणि प्रसिद्धी आवश्यक आहे. ग्रंथालय तज्ञांकडे नवीन प्रकारची ग्रंथालय संस्कृती तयार करण्याची आणि त्यांचे संगोपन करण्याची कौशल्ये असली पाहिजेत जी बदलांना प्रोत्साहित करते आणि सेवेची नवीन दृष्टी साकारते. ग्रंथालय हे ज्ञानाचा एक प्रमुख स्रोत आहे, जिथे उत्तम व्याख्याने आणि महान लेखकांच्या कथांनी भरलेली पुस्तके मिळू शकतात. याशिवाय समाजातील शिक्षक, विद्यार्थी, वकील, डॉक्टर इत्यादी सर्व घटकांसाठी एकाच ठिकाणी पुस्तके उपलब्ध आहेत. वाचनालयांमध्ये मनोरंजनाची पुस्तकेही उपलब्ध असतात. ग्रंथालयांमध्ये प्रसाद, तुलसी, शेक्सपिअर, प्रेमचंद, कवी आणि एरिस्टॉटल, सॉक्रेटीस सारखे महान तत्त्ववेत्ते आणि चाणक्य, मार्क्स सारखे महान राजकारणी यांचे लेखन आहे. या लेखनांमध्ये असलेले ज्ञान आणि अनुभव आत्मसात करून विद्यार्थी यशाचे नवे आयाम प्रस्थापित करू शकतो. म्हणून, ग्रंथालये आपल्या राष्ट्राच्या विकासाचा अद्वितीय वारसा आहेत. त्यांच्या विकासासाठी आणि विस्तारासाठी, सरकारसह, आपल्या सर्वांचे नैतिक कर्तव्य देखील आहे, ज्यासाठी प्रत्येकाचे सहकार्य आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

- शिंदे, यशवंत — ग्रंथालय चळवळ व ग्रंथालय कायदा, वाचनालय, ऑक्टो. १९९९
- जैन, प्रकाश व इतर — सुलभ ग्रंथालय शास्त्र,
- Bayson, - Library and Information Effective, Center Management, Jaico Publishing House, Bombay.
- Paul L, Berry-Development of Library Resources, American Academy of Political and Social Science.
- Haavisto, The Finnish Library Journal, 12; 1999.
- www.ifla.fi (Accessed on 25.10.2015)
- www.wikipedia.com